

generatie, met uitzondering van een man als Verschueren, veel meer bezig was met missionaire vooruitgang en minder met de originele cultuur. In het eerste deel van zijn autobiografie *Ontglijpt verleden* schrijft Van Baal over het intellectuele aanrakingsveld tussen bestuur en missie maar tevens de concurrentiepositie op het gebied van het bevolkingsbeleid (113), iets wat in dit boek, apologetisch of niet, veel meer in termen van samenwerking wordt beschreven.

De waarde van dit proefschrift is vooral gelegen in de ontginning van een belangrijk missie-archief—dat van de missionarissen van het Heilig Hart. De aangetroffen gegevens zijn echter, naar mijn mening, te rigide gesystematiseerd en te weinig in een historische context geplaatst om een naast een wetenswaardige ook leesbare studie op te leveren.

V. J. H. Houben

D. Michman, *Het liberale jodendom in Nederland 1929-1943* (Amsterdam: Van Genneep, 1988, 224 blz., f37,50, ISBN 90 6012 726 9).

Deze studie zou men het 'bijproduct' kunnen noemen van de dissertatie waarop de Israëliische historicus van Nederlandse afkomst, Dan Michman, thans docent nieuwste geschiedenis aan de Bar-Ilan Universiteit, in 1978 in Jeruzalem promoveerde. Michmans toenmalig onderzoek naar de lotgevallen van de Duits-joodse vluchtelingen in Nederland, 1933-1940, leidde hem vanzelf naar de geschiedenis van het rondom 1930 moeizaam tot stand komen van de liberaal-joodse beweging in Den Haag en Amsterdam.

Een groot deel van de joodse vluchtelingen was opgegroeid in het in de negentiende eeuw in Duitsland tot grote bloei gekomen liberale jodendom. Voor zover zij behoefte hadden aan religieus leven, sloten zij zich aan bij de kleine liberaal-joodse gemeenten, waar zij zich in religieus opzicht veel beter thuis voelden dan in het Nederlandse orthodoxe joodse milieu. Door hun aantal en hun ervaring konden zij in de vormgeving van de kleine, jonge gemeenten invloed uitoefenen, zozeer zelfs, dat buitenstaanders en tegenstanders van de liberaal-joodse beweging op deze vorm van beleving van de joodse godsdienst al gauw het stempel 'Duits' of 'immigrant' gingen drukken. Zo vond het misverstand ingang dat het liberale jodendom hier door de immigranten uit Duitsland is geïntroduceerd.

Michman heeft, juist omdat hij de geschiedenis van deze gedwongen immigratie zo goed kent, dit misverstand uit de wereld geholpen. Hij heeft, woekerend met het weinige bronnenmateriaal dat hem ter beschikking stond, veel kunnen achterhalen van de geschiedenis van de vaak onverkwikkelijke strijd van het kerkgenootschappelijke establishment van het orthodoxe Nederlands Israëlitisch kerkgenootschap en aangesloten gemeenten, tegen de nieuwe religieuze beweging, die hier eerst weinig kansen leek te krijgen, maar tot ontwikkeling kon komen door de toevloed van de toch al als zo lastig ervaren vluchtelingen.

Terecht zet Michman in een inleidend hoofdstuk eerst uiteen wat de religieuze hervormingsbewegingen in het jodendom van de laatste twee eeuwen inhouden en wat zij hebben teweeg gebracht in de joodse gemeenschappen in de westerse wereld, mede in verband met de voortschrijdende assimilatie. Daarnaast geeft hij een zeer beknopt beeld van de structuur van de vooroorlogse joodse gemeenschap in Nederland en van de culturele identiteit daarvan. Vervolgens doet de schrijver een poging het antwoord te vinden op de vraag waardoor er in Nederland vóór 1930 geen liberaal jodendom ontstond. Lange tijd is men van mening geweest dat de geestelijke leiding van de Nederlandse joden en meer in het bijzonder die van hun rabbijnen-

school, het Nederlands Israelietisch seminarium, zich doelbewust geïsoleerd hebben van de ontwikkelingen in de joodse wereld buiten de grenzen.

Wij weten echter thans, zoals ook Michman laat zien, dat er wel degelijk contacten waren met de hervormers in het buitenland, vooral Duitsland, maar dat bepaalde groepen, die in de joodse gemeenschap vanouds macht uitoefenden, die invloed zó wisten te beperken, dat zij die macht konden handhaven, geheel los van hun eigen religieus standpunt. Michman geeft een redelijke, weliswaar niet afdoende, verklaring van het ontbreken van de behoefte aan religieuze vernieuwing in het Nederlandse jodendom. Dat is nodig om de moeite te begrijpen, die de vrijzinnige ('er niets aan doende' is de term die men gebruikte) joodse bourgeoisie zich getrooste om de danig vermolmde façade van de orthodoxe kerkgenootschappen overeind te houden en de ijver waarmee zij steun verleende aan de starre afwijzing van een vrijere liturgie en geloofsbeleving. Want veel van wat Michman uit zijn bronnen haalt is de geschiedenis van excessief reageren van de zijde van de rabbijnen en bestuurders van de kerkgenootschappen op vrij onschuldige hervormingseisen, met wellicht als achtergrond toch de angst en de onzekerheid omtrent de toekomst van de joden in Europa.

Daardoor is dit boek ook geworden tot een stukje joodse diasporageschiedenis van het 'interbellum' van deze eeuw, de periode van aanloop tot de holocaust en de stichting van de staat Israël. In 1926 werd de 'World Union for Progressive Judaism' opgericht, een internationale organisatie waarin alle Europese en Amerikaanse liberaal-joodse bewegingen zich verenigden. Een van de voornaamste doelstellingen van deze World Union was het verspreiden van het liberale jodendom, met de nadruk op die joodse gemeenschappen, waar nog geen georganiseerde liberaal-joodse groepen bestonden, maar wel veel niet-orthodoxe joden leefden. De World Union werd, in Michmans termen, de 'katalysator' voor het ontstaan van de liberaal-joodse gemeenten in Nederland.

Hoe dit proces, via enkele personen, die met vooraanstaande figuren in de World Union relaties hadden of kregen, op gang werd gebracht, met mensen en middelen werd gesteund, wordt door Michman met een wat onderkoelde, maar nauwelijks verholten sympathie uit de doeken gedaan. In de beginjaren kon die steun nog komen van liberale rabbijnen uit Duitsland, die dan ook veel invloed hebben gehad op de formulering van de beginselen en op de vormgeving van de synagogediensten. Dit niet altijd tot genoegen van de meer op het Engelse liberale jodendom georiënteerde leden, wat weer aanleiding werd voor het nodige gekrakeel, door Michman gewetensvol naverteld om oude legendes uit de wereld te helpen. Daarnaast wordt het grote gekrakeel, de echte strijd tegen de kleine groep, die nu eindelijk eens iets nieuws wilde in het Nederlandse joodse geestelijk leven, tot in details weergegeven. Uit alles blijkt dat deze pioniers van het liberale jodendom helemaal geen radicale nieuwlichters waren. Zij kozen voorde meest gematigde stromingen daarin en zij zouden het liefst een eigen plaats binnen het bestaande Israëlitische kerkgenootschap willen hebben of daarmee nauw willen samenwerken.

Hoewel de aantallen leden en sympathisanten in die begintijd moeilijk te achterhalen zijn, is wel duidelijk dat die klein waren, waardoor ook de middelen beperkt bleven. Niettemin ontplooiden de nieuwe gemeenten vrij veel activiteiten, waarbij missers niet achterwege bleven. Vooral de discussie met anderen werd niet geschuwd; men schreef veel en al spoedig werd een eigen maandblad uitgegeven.

De groei van de gemeenten door de komst van de vluchtelingen uit Duitsland maakte het mogelijk rabbijnen aan te stellen en de activiteit sterk te verhogen. Dat daarmee de door Michman zeer goed beschreven 'verduitsing van de beweging' samenging, was onvermijdelijk. Deze 'verduitsing', het nogal burgerlijke synagogale leven en een tamelijk pretentieuze

intellectuele atmosfeer in de gemeenten zijn er waarschijnlijk de oorzaken van dat het liberale jodendom ook toen weinig aanhang kon vinden in de grote groep gewone Hollandse joden, die van de orthodoxie vervreemd was. De stichters van de beweging in Nederland hadden zich dat heel anders voorgesteld. Aan dit fenomeen, dat in het kader van de geschiedenis van de joden in Nederland toch wel belangrijk is, besteedt Michman nauwelijks aandacht.

In de jaren van de Duitse jodenvervolgingen in Nederland, ging ook het met veel moeite officieel kerkgenootschap geworden Verbond van liberaal-religieuze joden ten onder. De leden werden samen met 80% van de joden in Nederland weggevoerd en vermoord. Deze historische studie, waarvoor ik veel bewondering kan opbrengen, is tevens een klein monument voor de mannen en vrouwen, die in de jaren rondom 1930 een vernieuwing wisten te introduceren in het joodse religieuze leven in Nederland.

M. Goudekot

P. Stoop, ed., *De geheime rapporten van H. J. Noordewier. Berlijn 1933-1935* (Amsterdam: Sijthoff, 1988, 203 blz., f24,50, ISBN 90 218 3995 4).

Noordewier, Berlijns correspondent van de *NRC*, werd medio 1933 aangetrokken als zogenaamd 'stille persattaché' door F. J. W. Drion, hoofd van het Nationaal bureau voor documentatie over Nederland (NBDN). Het NBDN was een in 1919 opgerichte organisatie, die door het bedrijfsleven en de overheid werd gesubsidieerd. In 1935 werd het bureau door beëindiging van de overheidssteun geliquideerd. De taak van NBDN-medewerkers in diverse Europese hoofdsteden was tweeledig: beïnvloeding van de pers ter plaatse en rapportage over de politieke en journalistieke verhoudingen aldaar.

De eerste taak was in het genazificeerde Duitsland nauwelijks uitvoerbaar. Des te interessanter zijn de verslagen van Noordewier aan Drion, die bewaard zijn gebleven in de vorm van 47 nauwelijks geredigeerde rapporten, die Drion tussen juli 1933 en december 1935 verzond aan de minister, de secretaris-generaal en de chef diplomatieke zaken van het ministerie van buitenlandse zaken, de overige 'stille persattaché's' en de gezanten in de NBDN-hoofdsteden.

Stoop heeft 36 rapporten, geheel of gedeeltelijk, uitgegeven. Een groot deel ervan behandelt de Duitse herbewapening. Andere onderwerpen zijn anti-semitische maatregelen, terreur van het nazi-bewind tegen opposanten, het sociaal-economisch beleid, interne tegenstellingen tussen de leidende groeperingen en de behandeling van de pers in nazi-Duitsland. Noordewier was uiterst pessimistisch over de situatie in Duitsland. Men moest rekening houden met 'de eigenaardige militaire gemoedshouding van het Duitse volk' (137,71). Heel Duitsland was bezig 'een grote wapenfabriek' te worden (131). De nazi's leken op rovers, die, nadat ze hadden voorgewend iemand te vermoorden, een beloning verlangden, omdat ze 'slechts' gemarteld hadden. 'Deze vergelijking gaat op voor de politiek hier in het klein, maar ook in het groot, tegenover het buitenland' (34). Onderlinge twisten onder de nazi's zouden het regime niet ten val kunnen brengen (39). En van de oppositie verwachtte hij voorlopig geen daden (153).

Noordewier wist zich bespied door diverse partij- en staatsorganen en zijn informanten liepen gevaar. Mede daarom waren zijn *NRC*-bijdragen minder informatief dan zijn geheime rapportage. Stoop noemt het medeweten van de *NRC* van Noordewiers activiteiten voor een semi-overheidsinstantie 'uit huidig perspectief verrassend' (17), maar stelt, dat kranten als de *NRC* dit toentertijd vanzelfsprekend vonden. Noordewier zelf bekritiseert in elk geval buitenland-